

RIPA LEGIONIS: PARS SUPERIOR

MILENA DUŠANIĆ

Filozofski fakultet, Novi Sad

U Muzeju grada Beograda nalazi se zanimljiva poznoantička opeka sa žigom, na koju mi je skrenuo pažnju D. Bojović, kustos ovog Muzeja.¹ Ova opeka je, sa još tri ista primerka, bila nađena u netaknutoj rimskoj grobnici u ulici Majke Jevrosime u Beogradu, 1956. godine.²

Opeka je dobro sačuvana, dim. $39 \times 28 \times 7$ cm. Dim. žiga $20,5 \times 4$ cm.

*Leg(io) IIII Fl(avia), par(s) sup(erior)*³

Jasna skraćunica PAR SVP omogućuje nam da tako razrešimo i tekst legijskih opeka, na kojim je isti pojam zabeležen sa radikalnim skraćnjem PS. Ova oznaka se, naime, sreće i na opekama legije VII Klaudije,⁴ kao i legije XIII Gemine⁵ iz susedne Pribrežne Dakije. Prvi izdavači ostavljali su skraćunicu PS nerazrešenu.⁶ Kasnije su predlagana čitanja *p(ia) S(everiana)*⁷ i *p(edatura) s(uperior)*.⁸ D. Tudor je predložio čitanje *P(ontibus)*, koje je prihvaćeno i u najnovijim rumunskim publikacijama.⁹ No, iako se na poznim opekama često navodi mesto stacioniranja legije, ono je ili skraćeno drugačijom vrstom skraćnice, ili je, čak, celo ispisano.¹⁰ Drugo, toponim Pontes (današnji Kostol na Dunavu, *Dacia Ripensis*) može se očekivati uz XIII Geminu, ali teško i uz legije VII Klaudiju i IV Flaviju, koje su u Prvoj Meziji. Sigurno je, međutim, da

oznaku *PS* na svim ovim opekama treba čitati na isti način, odnosno — kako nam to pokazuje beogradska opeka — kao *pars superior*.

Grupa opeka sa mezijskog limesa čiji pečati pominju ili podrazumevaju ripu legionis, datovana je, po epigrafskim odlikama, na kraj III — početak IV veka. Za to su govorele i istorijske okolnosti — veliki građevinski radovi i obnavljanja utvrđenja pod Dioklecijanom i Konstantinom.¹¹ Opeka koju razmatramo može se datovati i na osnovu arheoloških kriterija. Kao što smo spomenuli, ona je nađena u neoštećenom rimskom grobu, koji, po načinu gradnje, potiče iz IV veka i u kome je uz ostali inventar nađena i krstasta fibula, karakteristična za ove oblasti u prvoj polovini IV veka.¹²

Nesumnjivo je da se na našem žigu podrazumeva, uz legiju, reč *ripa*. O tome svedoče legijske opeke iz istog perioda, na kojima se *ripa* navodi ponekad doslovce ispisana, nekad skraćeno, dok se ponekad izostavlja.¹³

O podeli legijske ripe na delove u susednim provincijama, obavešteni smo iz Noticije dignitatum.¹⁴ U tom spisu, međutim, ovakva podela nije zabeležena i za Prvu Meziju i Pribrežnu Dakiju. Zahvaljujući opekama, saznajemo i za postojanje *pars superior* u ovim provincijama, u periodu pre nastanka Noticije. U Prvoj Meziji je, takođe samo na opekama, dobro posvedočen i *pars citerior ripae*,¹⁵ za koju se do skora nije znalo. Upadljivo je da se *pars inferior*, bar za sada, na opekama ne javlja, kao što i nasuprot *pars citerior* nemamo potvrđenu *pars ulterior*. Ovi delovi, u paru, nisu obavezno i morali postojati sve vreme; to je zavisilo od konkretnih okolnosti na teritoriji koju legija drži. Tako je u Drugoj Panoniji zabeležena samo *pars superior* za obe legije, VI Herkuliju i V Joviju.¹⁶ Gornji deo V Jovije bio je u Bononiji (Banoštoru), a glavina legije u Burgenama (Novi Banovci). *Pars inferior* se ne navodi, a sigurno nije ni postojala u dobu redakcije Noticije, s obzirom na blizinu Burgena Singiduna, gde je već stacionirana druga legija.

Što se tiče jačine delova izdvajanih iz legije, izgleda kao da su bili manji od polovine legije, možda veličine kohorte.¹⁷ Ne možemo pouzdano tvrditi ni gde su bila sedišta gornjih legijskih delova. Za legiju XIII Geminu, čiji je glavni logor u Racijariji, Noticija navodi još četiri sedišta uzvodno od ovog mesta.¹⁸ U jednom od njih je u našem periodu mogla stajati *pars superior*, verovatno, po značaju mesta, u Egeti ili Drobeta. Legija VII Klaudija imala je, kao što je poznato, dva sedišta, Viminacij i Kupe, pa je gornji deo legije prema tome morao biti u prvom. Međutim, IV Flavija stacionirala je samo u Singidunu. Njena izdvojena *pars superior* svejedno je tu imala, kako vidimo, svoj logor. Prema ovom žigu zaključuje se, najzad, da je cela dužina legijine ripe bila podeljena na dva dela, gornji i (nepotvrđeni) donji, ali da ta podela nije izvršena u odnosu na glavno sedište legije,¹⁹ Singidunum, od koga uzvodno odmah počinje druga provincija. Podela se u ovom slučaju rukovodila nekim zasad nepoznatim činocima. Nizvodno od Singiduna mogao bi se očekivati još jedan logor za donji deo legije, možda u Aureus Monsu (Seoni), gde su i u ranijim periodima, i u vreme Noticije, potvrđeni znatniji vojni odredi.

¹ Kome dugujem zahvalnost i zbog fotografije otiska.

² Rezultate ovih iskopavanja izneli su J. Todorović i V. Kondić u *Glasniku Muzeja grada Beograda* III (1956) 79 sqq.

Oni donose i fotografiju žiga, ali ne daju njegovo čitanje. Podatke i fotografiju jedne opeke sa istim ovakvim žigom, nađene kod zadužbine Miše Anastasijevića u Beogradu, objavio je i M. Vasić u *Stari-*

naru, n. r. II (1907) dodatak, 26, sl. 5 a. Opeka je kasnije izgubljena.

³ Možda natpis treba čitati i u genitivu: *Leg(ionis) IIII Fl(aviae), par(tis) sup(erioris)*.

⁴ Nađenim u Sirmiju, v. J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, Diss. Pann. ser. 2, Budapest 1933, tab. IX 5—6. Opeka sa istim natpisom nađena je kasnije i u Pinkumu (Veliko Gradište), v. N. Vulić, *Spomenik* 75 (1933) 21, br. 40.

⁵ *CIL* III 14599 (Ladek-Premmerstein-Vulić, *Jahreshr.* IV [1901] Beibl. 49, br. 60 i 61) i 14216.

⁶ *CIL* III i Szilágyi, *l. c.*

⁷ N. Vulić, *l. c.*; up. i *Inscriptiile Daciei Romane*, București 1977, vol. III/1, 38, br. 7.

⁸ A. Milošević, *Sirmium* I (Beograd 1971) 100, br. 17—23.

⁹ D. Tudor, *Studii și cerc. de ist. veche* 11 (1960) 340, br. 14 i 346, br. 42 i 47. Up. E. Popescu, *Inscriptiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, București 1976, 300 br. 287 i 354 br. 403.

¹⁰ Npr. Aquis, *CIL* III 14215, 4.

¹¹ Up. M. Dušanić, *Praepositus ripae legionis* na natpisima opeka Prve Mezije, *Arheološki vestnik* XXV (1976) 227 (sa ranijom literaturom).

¹² V. J. Todorović-V. Kondić, *l. c.*; Up. D. Bojović, Prilog urbanoj istoriji Beograda u periodu rimske dominacije, *Godišnjak grada Beograda* XXII (1975) 23.

¹³ Up. M. Dušanić, *l. c.* 275 i 280.

¹⁴ U Drugoj Meziji *Or.* XL 31—35; u Prvoj Panoniji *Occ.* XXXIV 38, 39; u Valeriji *Occ.* XXXIII 51—54.

¹⁵ Up. M. Dušanić, *l. c.*

¹⁶ *Not. dign. Or.* XXXII 44, 45.

¹⁷ Na to ukazuju savremeni žigovi opeka iz Pribrežne Dakije: *L(egio) V M(acedonica), Co(ho)rs III; L(egio) V M(acedonica), C(ohors) IV; Co(ho)rs III* (verovatno iste legije), up. E. Popescu, *o. c.* 296—298, br. 280, 281, 283.

¹⁸ *Or.* XLII 34—38.

¹⁹ Podela legije na *pars superior* uzvodno i *pars inferior* nizvodno od glavnog logora legije smatra se kao pravilo još od tako iznetog gledišta Th. Mommsena, *Hermes* 24 (1889) 213 sqq. (= *Ges. Schr.* VI 222 sqq).

THE RIPA LEGIONIS: PARS SUPERIOR

Summary

A late Roman brick (**Fig. 1**), stamped *Leg(io) IIII Fl(avia), par(s) sup(erior)* (or, in the genitive construction, *Leg(ionis) IIII Fl(aviae), par(tis) sup(erioris)*), has been unearthed at Singidunum (preserved in the City Museum of Belgrade), in a grave dating — to judge from the archaeological evidence — from the beginning of the fourth century. The find is of manifold interest:

(1) It shows that the abbreviations *PS*, read on several bricks of VII Claudia (the other legion of Moesia Prima) and XIII Gemina (in Dacia Ripensis) are to be expanded *p(ars) s(uperior)* too, not *p(ia) S(everiana)* or *P(ontibu)s* (a toponym) as commonly done (notes 4—9 in the Serbian text).

(2) It lends an independent support to historical and epigraphical indications suggesting a date *c.* A. D. 300 for an important group of tile-stamps which refer, explicitly or implicitly, to the *praepositi ripae legionis* in Moesia Prima and Dacia Ripensis (M. Dušanić, *Arheološki vestnik* 25, 1976, 275—283).

(3) It provides some information as to the notion of *ripa legionis* on the Danube in an epoch antedating the redaction of the *Notitia Dignitatum*. A section of the frontier controlled by one legion may have been divided into two subsections, but — at least in the case of IIII Flavia, garrisoning permanently Singidunum, the most upstream fortress of the province — the *pars superior* was not labelled as such for lying upstream of the legion's main camp (as generally understood). The unit (one cohort strong?) in charge of the *pars superior* of the *ripa legionis IIII Flaviae* was probably stationed at Singidunum too, that of the *pars inferior* at Aureus Mons. The dispositions of soldiers of VII Claudia (*pars superior* at Viminacium, with the bulk of the legion, *pars inferior* at Cuppae?) and XIII Gemina (*pars superior* at Drobeta or Egeta?) is less clear. It should be noted that the units of the *partes inferiores* occur neither in the *Notitia* nor in the tile-stamps; this may show that, in Moesia Prima and Dacia Ripensis, they were less important, or even only ephemeral, formations.